

Iwona Kosek

Sebastian Przybyszewski

Słownik paradygmatów frazeologizmów werbalnych.

Wprowadzenie

1. Podstawy teoretyczne

1.1. Główne rozróżnienia i definicje

Celem prezentowanego słownika jest charakterystyka fleksyjna czasownikowych związków frazeologicznych – podanie *explicite* form tworzących paradygmaty tych jednostek. Słownik stanowi dzieło autorskie, a opracowane zagadnienia do tej pory, poza uwagami wstępnymi i adnotacją leksykograficzną przy niektórych jednostkach, nie były jak dotąd analizowane. Przeznaczony jest dla różnych kręgów odbiorców – nie tylko dla językoznawców, ale także dla wszystkich zainteresowanych polską frazeologią, odmianą związków frazeologicznych i zautomatyzowanym opisem języka polskiego. Ponieważ informacja o paradygmacie danej jednostki podawana jest w słowniku na kilka sposobów i z różnych poziomów, mogą z niego korzystać osoby o bardzo zróżnicowanym stopniu wiedzy o języku i wiedzy o jego algorytmizacji.

Z charakteru stworzonego słownika wynika jego związek z gramatyką oraz frazeologią, osadzony jest on zatem w obu tych dziedzinach wiedzy i opisu języka. Metodologicznie odwołuje się do badań stosowanych w gramatycznych opisach strukturalistycznych. Wśród analiz odnoszących się do wyrazów (leksemów) ważny punkt odniesienia stanowi słownik gramatyczny Zygmunta Saloniego i współautorów (SGJP), natomiast wśród opracowań dotyczących jednostek wielowyrazowych szczególnie istotne są prace Andrzeja Marii Lewickiego, który stworzył podstawy opisu gramatycznego polskiej frazeologii (Lewicki 1976, 1984, 1986a, 1986b i in.). Inspirację badawczą stanowiły też rozprawka Andrzeja Marii Lewickiego, Anny Pajdzińskiej i Bożeny Rejakowej (1987) oraz artykuły Stanisława Bąby (1997, 1998).

Przez **związki frazeologiczne** rozumiemy wielowyzrazowe całości o różnym stopniu semantycznej nieregularności, których komponenty należą do klas substytucyjnie zamkniętych, a więc klas, które przy niezmiennym znaczeniu całości dają się scharakteryzować jedynie przez wyliczenie. Takie ujęcie, wykorzystujące pojęcie klasy otwartej / zamkniętej jako wyznaczającej granicę jednostki, nawiązuje do koncepcji jednostek języka Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski 1976, 1987, 1989 i in., zob. też Grochowski 1982). Frazeologizmy tak rozumiane można traktować jako podgrupę jednostek języka. Zgodnie z podaną definicją nie będzie dla nas jednostką np. *ktoś uderzył kogoś bykiem*, por. *walnąć, palnąć, rąbnąć, trzasnąć, trafić, zaprawić... kogoś bykiem; przyłożyć, przywalić komuś bykiem; dostać, zarobić bykiem* itp. Ponieważ lewostronna łączliwość *bykiem* da się scharakteryzować ogólnie, z podanych połączeń wyłonimy przysłówek *bykiem* o znaczeniu ‘uderzając głową w przeciwnika’; podobnie w przypadku połączeń *ktoś rąbnął (palnął, walnął, trzasnął...)* *kogoś z byka*, w których jednostką będzie *z byka*, o takim samym znaczeniu jak *bykiem*. Jako całości opisujemy natomiast np. *ktoś leży martwym bykiem*, *ktoś (chyba) z byka spadł*, w których łączliwość składników ma charakter jednostkowy – żaden z komponentów przy zachowaniu znaczenia całości nie należy do klasy substytucyjnej otwartej.

Przedmiot opisu stanowią frazeologizmy o funkcji czasownika, określane mianem zwrotów. **Zwroty** rozumiemy zasadniczo tak, jak A. M. Lewicki, a więc jako jednostki fragmentaryczne (wymagające uzupełnień), pełniące funkcję członu głównego w zdaniu. W słowniku definicja ta została zawężona poprzez kryterium morfologiczne – przedmiot opisu stanowią tylko związki frazeologiczne, których głównym komponentem jest czasownik. Takie rozumienie wyklucza z opracowania z jednej strony jednostki w rodzaju *klamka zapadła*, *znam ten ból*, ponieważ nie należą do fragmentarycznych (nie otwierają miejsc dla innych jednostek), z drugiej, np. *ktoś w krzyk*, *ktoś w nogi*, które z kolei nie zawierają komponentu dającego się identyfikować z czasownikiem.

Słownik rejestruje dwa typy zwrotów: z otwartą pozycją dla podmiotu w mianowniku, np. *ktoś spija śmietankę*, *ktoś spuszcza kogoś na drzewo*, *ktoś / coś dolewa oliwy do ognia*, *coś dochodzi do skutku*, oraz z wypełnioną leksykalnie (zamkniętą) pozycją podmiotu, np. *serce się komuś kraje*, *język kogoś świerzbi*, *kiszki komuś marsza grają*. Jednostki te można określić za A. M. Lewickim jako zwroty grupy werbalnej i zwroty związku głównego. Związków frazeologicznych, w których podmiot stanowi jeden z komponentów leksykalnych, jest zdecydowanie mniej, w słowniku tworzą one grupę ok. 300 jednostek. Ponieważ w rozumieniu związku frazeologicznego na plan pierwszy wysuwa się zamkniętość / otwartość klas substytucyjnych, nie znaczenie, różny jest, używając określenia Stanisława Skorupki,

„stopień spoistości znaczeniowej” jednostek. W słowniku znajdują się zatem zwroty całkowicie asumaryczne znaczeniowo, określane w tradycji frazeologicznej mianem idiomów, np. *ktoś puszcza pawia, ktoś sadi koperczaki, ktoś strzela sobie w stopę*, jak i jednostki bardziej regularne semantycznie, w których przynajmniej jeden z komponentów zachowuje swoje znaczenie leksykalne, np. *coś bierze początek z czegoś, ktoś robi sobie żarty z kogoś / z czegoś, ktoś ucieka jak szczur z tonącego okrętu*.

Podstawowym narzędziem informatycznym obsługującym słownik jest aplikacja Werbosław, autorstwa Piotra Sikory, będąca przekształconą i gruntownie zmodyfikowaną na potrzeby opisu gramatycznego frazeologizmów werbalnych wersją aplikacji Toposław tego samego autora.

1.2. Paradygmaty zwrotów

Merytoryczną postawę słownika stanowią dwa założenia:

- a) związkom frazeologicznym, jako jednostkom leksykalnym, przysługują takie same własności, jak wyrazom (leksemom) i oba typy jednostek powinny być w języku opisywane w ten sam sposób;
- b) zwroty, będące funkcjonalnymi odpowiednikami czasowników i motywowane w swej strukturze przez grupy werbalne, mają paradygmat wyznaczany przez główny składnik całości – komponent czasownikowy (Lewicki, Pajdzińska, Rejakowa 1987: 20). Charakteryzując się jednak odrębną semantyką, często idiomatycznością, mogą też wykazywać ograniczenia i różnice fleksyjne w zestawieniu z fundującymi je czasownikami. Zasób form w odmianie zwrotów jest więc wyznaczany i przez komponent czasownikowy, i przez indywidualne własności znaczeniowo-funkcjonalne całości. Wśród tych ostatnich istotny jest zwłaszcza semantyczny typ podmiotu wyznaczany przez zwrot (Kosek, Przybyszewski, Czerepowicka 2017).

Opisywanym w słowniku jednostkom można przypisać kategorie fleksyjne czasownika oraz kategorię niefleksyjną aspektu (niedokonaność / dokonaność). Dla tzw. czasowników właściwych (odmiennych przez osobę) kategoriami fleksyjnymi są: osoba, czas, tryb, liczba i rodzaj (Saloni 2000). Kategorie te, ich funkcje i sposób tworzenia poszczególnych form zostały szczegółowo scharakteryzowane w słowniku gramatycznym (sgjp.pl; wstęp do II wydania, Z. Saloni, p. 6.4. i 6.6.), w tym miejscu ograniczymy się zatem do kilku uwag uzupełniających. Przyjmujemy standardowe, oczywiste w języku polskim

wartości osoby i liczby. Wśród możliwych wartości kategorii czasu w słowniku pominięto czas zaprzeszy, współcześnie nieużywany. W odniesieniu do kategorii trybu natomiast nie uwzględniamy, podobnie jak w SGJP, złożonych form trybu przypuszczającego w rodzaju *ktoś byłby poszedł pod nóż* ('ktoś poszedłby na operację'). Zrezygnowaliśmy z nich również w odniesieniu do fraz czasownikowych niewłaściwych i fraz tworzonych przez predykatywy, co stanowi różnicę względem SGJP, gdzie takie formy zostały przy wskazanych grupach czasowników wymienione. Omawiane formy są bardzo regularne i jeśli frazeologizm ma w paradygmacie tryb przypuszczający (a tak jest w przypadku zdecydowanej większości analizowanych w słowniku jednostek), ma również formy złożone, których postać łatwo przewidzieć, choć we frazeologii są one praktycznie niewykorzystywane. Nie uwzględniono też konstrukcji analitycznych typu *niech ktoś trzyma kciuki za kogoś*, pełniących część funkcji wtórnych syntetycznego trybu rozkazującego. W słowniku zostały one potraktowane jako połączenia partykuły *niech* z 3 os. czasu nieprzeszłego (tj. teraźniejszego / przyszłego prostego). Wyjątek stanowią pojedyncze zwroty funkcjonujące przede wszystkim w trybie rozkazującym, np. *spadaj na szczaw*. W tym wypadku uwzględniono partykułę *niech* w postaci jednostki – *ktoś (niech) spada na szczaw* – i zwrócono uwagę na te połączenia w rubryce „Komentarz” znajdującej się w zakładce „Opis ogólny hasła”.

Rozbudowany w zestawieniu z opisem czasowników w SGJP jest zestaw form rodzajowych zwrotów, obejmuje on mianowicie (podobnie jak w NKJP) następujące wartości: m1 (męskoosobowy), m2 (męskozwierzęcy), m3 (męskorzeczowy), f (żeński), n (nijaki). Motywacją takiego rozwiązania, choć daje ona podzbiór form homonimicznych morfologicznie, była przede wszystkim chęć pokazania istotnej dla paradygmatu zwrotów cechy – semantyki podmiotu wyznaczonego przez jednostki. Cecha ta nie zawsze jest na pierwszy rzut oka widoczna, zwłaszcza wówczas, gdy zwrot nie otwiera pozycji dla rzeczowników osobowych (pozycji typu 'ktoś'). Nie oznacza to jednak automatycznie braku form męskoosobowych, poszczególne jednostki różnią się pod tym względem, np. zwrot *coś cieszy (czyjeś) oczy* ma w paradygmacie formy typu *cieszyli oczy* (*Kossak i Fałat cieszyli oczy zwiedzających wyrazistością szczegółu i kolorystyką*), w przeciwieństwie do *coś* (np. *awantura*) *wisi w powietrzu* (Kosek, Przybyszewski, Czerepowicka 2017).

Do paradygmatu zwrotu włączane są także formy nieosobowe: bezokolicznik (np. *uchylać rąbka tajemnicy, uchylić rąbka tajemnicy*), bezosobnik w trybie oznajmującym i przypuszczającym (np. *uchylano rąbka tajemnicy, uchylano by rąbka tajemnicy; uchylono rąbka tajemnicy, uchylono by rąbka tajemnicy*) i imiesłów przysłówkowy współczesny (np. *uchylając rąbka tajemnicy*) bądź uprzedni (np. *uchyliwszy rąbka tajemnicy*). Nie podajemy

natomiast regularnych derywatów – imiesłowu przymiotnikowego i odsłownika, np. *uchylający rąbka tajemnicy, uchylanie rąbka tajemnicy*. Stanowią one dla nas odrębne jednostki, nienależące do zwrotów, podlegające deklinacji, nie koniugacji. Nie uwzględniamy też, jak wynika z podanego wyżej zestawu kategorii fleksyjnych, strony, opozycję ‘czynna – bierna’ widząc, jak większość współczesnych opracowań gramatycznych, jako zjawisko z poziomu składni.

Za posiadający pełny paradygmat jest uznawany zwrot, który jeśli opiera się na czasowniku właściwym, ma wszystkie wskazane wyżej kategorie z ich pełną realizacją oraz podane formy nieosobowe. Ponieważ, jak wiadomo, zasób czasów i typ imiesłowu przysłówkowego zależą w języku polskim od aspektu, w przypadku zwrotów niedokonanych pełny paradygmat w naszym rozumieniu obejmuje czas teraźniejszy, przyszły złożony, przeszły, syntetyczny tryb przypuszczający i tryb rozkazujący, z maksymalnym dla nich zestawem osobowo-rodzajowo-liczbowym, i wskazane formy nieosobowe z imiesłowem przysłówkowym współczesnym, natomiast w przypadku zwrotów dokonanych będą to: czas przyszły prosty („zamiast” teraźniejszego i przyszłego złożonego), czas przeszły, syntetyczny tryb przypuszczający i tryb rozkazujący oraz imiesłów przysłówkowy uprzedni (a nie współczesny). Do jednostek o tak rozumianym pełnym paradygmacie zaliczymy na przykład: *ktoś / coś gra komuś na nerwach, ktoś bierze coś na warsztat, ktoś bije brawo, ktoś daje komuś nauczkę, ktoś utrze komuś nosa, ktoś palnie sobie w łeb*. Różna jest oczywiście tekstowa frekwencja poszczególnych form (Przybyszewski 2015; Kosek, Przybyszewski, Czerepowicka 2018, w druku), niektóre (np. bezosobnik, imiesłów przysłówkowy) należą w większości jednostek do form rzadkich.

Niepełność paradygmatu zwrotu może polegać na braku pojedynczych form, np. bezosobnika (*ktoś / coś idzie w zapomnienie*), bądź braku całych kategorii. I tak zwroty otwierające dla podmiotu pozycję typu ‘coś’, np. *coś dokonuje żywota* (‘coś zostaje zakończone lub przeznaczone do zniszczenia’), *coś dochodzi do skutku, coś jest bez ceny* (‘coś ma wielką, niewymierną wartość’) nie mają w paradygmacie (poza innymi możliwymi indywidualnymi ograniczeniami) kategorii osoby, trybu rozkazującego i bezosobnika (Kosek 2013, 2017). Ich paradygmat jest zatem prostszy niż jednostek łączących się z osobowym wykonawcą czynności (takich jak np. podane w poprzednim akapicie).

Zwrot może mieć też tylko formy nieosobowe, np. paradygmat jednostki *komuś wilkiem z oczu patrzy* tworzy jedynie kilka form – poza podaną są to: *komuś wilkiem z oczu patrzyło, będzie patrzeć, będzie patrzyło, patrzyłoby, patrzeć*. Ten typ zwrotów traktujemy analogicznie

do czasowników niewłaściwych we fleksji wyrazowej. Nie oznacza to, że zawsze są one motywowane właśnie takim typem czasownika. *Brakować* będące komponentem zwrotu *komuś brakuje słów* jest opisywane w SGJP jako niewłaściwe, ale *patrzy* z poprzedniego przykładu nie. Oba zwroty zachowują się jednak jako całości tak samo, właśnie jak czasowniki niewłaściwe, mają analogiczny zasób form, a to jest kryterium decydującym w opisie fleksji frazeologizmów. Dlatego też w słowniku traktowane są w ten sam sposób i komentowane formułą „pełny paradygmat czasownika niewłaściwego”. Określenie ‘niewłaściwy’ oznacza, że zwrot nie dopuszcza połączenia z podmiotem w mianowniku i ma budowę form fleksyjnych analogiczną do czasownika właściwego (fleksję syntetyczną). Taki opis posiadają poza wskazanymi np. jednostki *komuś dzwoni w uszach*, *komuś rzuca się na mózg*. Odrębną, niewielką grupę stanowią zwroty motywowane przez tzw. wtórne czasowniki niewłaściwe, np. *komuś dużo nie potrzeba*, które określane są w słowniku nie jako czasowniki, lecz predykatywy. W odmianie różnią się od pozostałych niewłaściwych fraz czasownikowych tym, że odmieniają się jedynie w sposób analityczny. Natomiast podobne są w tym, że przysługują im te same kategorie fleksyjne, tj. czas i tryb.

Odrębny, charakterystyczny zasób form mają też zwroty z podmiotem jako komponentem, np. *lza się komuś w oku kręci*, *mina komuś zrzędzie* (uznawane w części opracowań frazeologicznych za frazy). Leksykalne zamknięcie tej pozycji oznacza znaczne uproszczenie paradygmatu, który składa się jedynie z form czasu, trybu przypuszczającego i bezokolicznika (np. *Mina mu może wtedy zrzędnąć*), a dla niektórych zwrotów – także z form liczby (*Miny im zrzędy*). Dwa ostatnie typy form są szczególnie interesujące, bo w dotychczasowych dyskusjach o fleksji takich jednostek nie zostały (poza uwagą przy niektórych z nich w WSJP) zauważone.

Zwroty frazeologiczne mogą wreszcie mieć ograniczenia zupełnie indywidualne, niedające się ująć w ogólniejsze reguły i właściwe pojedynczym jednostkom, nie grupom. Jako przykłady takich ograniczeń można wskazać jednostki: *ktoś nie wygrał czegoś na loterii* (‘ktoś chce zaznaczyć, że coś jest dla niego cenne i nie będzie nadwierał tego bez ważnego powodu’), mającą tylko formy czasu przeszłego, *ktoś zobaczy coś jak świnia niebo* (‘ktoś sądzi, że coś jest niemożliwe’), której paradygmat tworzą czas przyszły, tryb przypuszczający i bezokolicznik, czy *ktoś nie jest z cukru*, której paradygmat ogranicza się do form czasu teraźniejszego.

Wszystkie opisane typy i grupy ograniczeń, zauważone przez nas podczas analizy kilkutyśięcnej grupy zwrotów, zostały zarejestrowane w słowniku.

2. Charakter słownika – źródła, zakres i typy podawanych informacji

Słownik opisuje ponad 5000 zwrotów, które pochodzą z różnych opracowań leksykograficznych, korpusów (zwłaszcza NKJP) oraz kartotek autorów słownika. Pomocne w zbieraniu materiału były przede wszystkim słowniki ogólne języka polskiego (ISJP, SJPD, SJPSz, SWJP, USJP, WSJP), słowniki frazeologiczne (PSF, SFJP, SFWP, WSF, WSFJP) oraz sondy słownikowe (Bogusławski, Garnysz-Kozłowska 1979; Bogusławski, Wawrzyńczyk 1993; Bogusławski, Danielewiczowa 2005). Nie zawsze wyekscerpowane jednostki były przez nas uwzględniane w tej samej postaci, co wynika z różnic interpretacyjnych (szerzej o rozbieżnościach między opracowaniami w kontekście prezentowanego słownika zob. Kosek, Przybyszewski, Czerepowicka 2018, w druku).

Celem głównym słownika jest podanie eksplicytnej informacji o paradygmacie danego zwrotu. Jest ona uwzględniana w różny sposób i dostępna z kilku poziomów: paradygmat wskazywany jest opisowo, poprzez uwagi takie, jak np. „pełny paradygmat”, „brak bezosobnika”, „tylko czas teraźniejszy”, w postaci wszystkich generujących się form z charakterystyką morfologiczną (otagowanych), a także w postaci podzbiorów – zestawów fleksemów odpowiadających wartościom kategorii czasu w trybie oznajmującym, pozostałym trybom oraz formom nieosobowym. Formy tworzące poszczególne podzbiory można wygenerować osobno (szerzej o miejscach uwzględnienia poszczególnych poziomów paradygmatu piszemy w następnym punkcie). Dla zwrotów niedokonanych o pełnym paradygmacie charakterystyczny jest zestaw 10 fleksemów, dla dokonanych – 8. Liczba ta jest większa w przypadku form generowanych w czasie przeszłym, trybie przypuszczającym i czasie przyszłym złożonym na podstawie tematów obocznych typu *niosł-/niosł*. W ich przypadku wprowadzono dodatkowe fleksemy dla form męskich aglutynacyjnych (1. i 2. os. l.poj. m1, m2 i m3, np. *niosłem, niosłeś*) i form męskich nieaglutynacyjnych (3. os. l.poj. m1, m2 i m3, np. *niosł*). Formy trybu przypuszczającego oraz czasu przyszłego złożonego liczby pojedynczej rodzaju męskiego są tworzone tylko od form nieaglutynacyjnych (typu *niosł*), stąd wprowadzono w nich tylko po jednym dodatkowym fleksemie.

Słownik nie ogranicza się do podania form fleksyjnych poszczególnych jednostek. Odnotowywana jest też wartość aspektu danego zwrotu oraz zwrot tworzący parę aspektową z opisywanym (jeśli taka para istnieje). Każdy z członów pary stanowi w słowniku odrębną jednostkę, co jest oczywiste ze względu na jego fleksyjny charakter, ale istotne też z tego względu, że człony pary nie muszą mieć tożsamego paradygmatu, np. *ktoś obchodzi się*

smakiem posiada pełny zasób form, jego odpowiednik aspektowy – *ktoś obejdzie się smakiem* – nie ma bezosobnika.

Nasze opracowanie ma charakter gramatyczny, przy dużej liczbie jednostek uwzględniono jednak także znaczenie. Jest ono podawane regularnie przy jednostkach homonimicznych oraz nowszych, wyekscerpowanych z korpusów, takich jak np. *ktoś ugotuje kogoś na twardo* czy *ktoś spuszcza kogoś na drzewo*, które mogłyby być dla użytkownika niezrozumiałe. Jeśli zwrot tworzy parę aspektową, charakterystyka semantyczna podawana jest przy jednostce niedokonanej.

Istotnym elementem słownika jest okienko „Komentarz”, w którym podawane są ewentualne dodatkowe uwagi. Typy komentarzy oznaczono symbolami: F, P, G, W, N i Np. Obok symbolu **F** podawana jest opisowa informacja o paradygmacie. Pod hasłem **P** umieszczane są uwagi pragmatyczne, odnoszące się do frekwencji lub zakresu użycia form, takie jak np. „zwykle w aspekcie dokonanym”, „zwykle w czasie przeszłym” itp. W tej grupie mieszczą się jednak głównie charakterystyki trybu rozkazującego. W przypadku części zwrotów, np. *ktoś chowa się za czyimiś plecami*, *ktoś buja w obłokach*, *ktoś czepia się czegoś jak pijany płotu*, jest on używany przede wszystkim z przeczeniem, czemu odpowiada w komentarzach zapis „tryb rozkazujący w funkcji podstawowej zwykle z negacją”. W słowniku odnotowujemy także sytuację, w których rozkaźnik nie pełni funkcji podstawowej, a więc nakazu lub zakazu, używany jest natomiast np. jako ostrzeżenie, życzenie, groźba itp. (opis funkcji rozkaźnika w odniesieniu do czasowników zob. Laskowski 1998). Wówczas w komentarzach pojawia się uwaga „tryb rozkazujący w funkcjach wtórnych”, zob. np. opis jednostek *ktoś stawia na złego konia* czy *ktoś ma poślizg* (‘ktoś jest spóźniony’).

Przy symbolu **W** notowane są nieczasownikowe indywidualne warianty danej jednostki, np. zwrot *ktoś umiera własną śmiercią* (‘ktoś umiera ze starości lub na skutek choroby’) ma komponent nominalny także w postaci *swoją śmiercią* lub *śmiercią naturalną*; *ktoś stąpa po kruchym lodzie* może występować również ze składnikiem *po cienkim lodzie*. Warianty są zapisywane bądź jako pojedyncze leksemy, bądź jako ciągi kilkukomponentowe, kierowano się tu ilością komponentów podlegających wymianie jak i czytelnością zapisu. Zakwalifikowanie relacji między komponentami jako wariantywnej oznacza ich wymiennność, niezależność od wewnętrznych czynników gramatycznych i kontekstu zdaniowego. Jeśli zatem dla zwrotu *ktoś wycina komuś (jakiś) numer* mamy wariant *numery* oznacza to, że oba komponenty są w każdej formie zwrotu wymienne. Wybór komponentu zależy jedynie od tego, co użytkownik chce przekazać. Wariantywne komponenty czasownikowe nie są odnotowywane w komentarzach, lecz traktowane z oczywistych względów jako odrębne

jednostki, a więc np. *ktoś chowa coś pod korcem* i *ktoś ukrywa coś pod korcem* mają w słowniku odrębne hasła i odrębne opisy.

Pod symbolem **G** zgrupowane są uwagi na temat gramatyki poszczególnych komponentów, dotyczące wartości kategorii liczby (i ewentualnie rodzaju) składników nominalnych. W istocie więc odnoszą się one do składni wewnętrznej związku frazeologicznego (w rozumieniu Lewickiego 1986a) i możliwości korelacji postaci zwrotu z kontekstem zewnętrznym. W słowniku występują dwa typy takich komentarzy:

a/ „komponent X może odmieniać się przez liczbę”;

b/ „wartość liczby (i rodzaju) komponentu X skorelowana ze zmienną Y”.

Informacja typu /a/ pojawia się przy tych zwrotach, których komponent nominalny w l. poj. może być fleksyjnie dostosowany do kontekstu zdaniowego, tzn. może (ale nie musi) wystąpić w l. mn., jeśli podmiot i (tym samym) składnik werbalny ma także wartość ‘mnoga’. Sytuację tę ilustrują np. jednostki *ktoś chwytą się za głowę*, *ktoś łapie się za głowę*, *ktoś łamie sobie język na czymś*, które w tekstach mogą przyjmować formy *łapali / chwyтали się za głowę*, *łamali sobie język na czymś*, ale też *łapali się za głowy*, *łamali sobie języki na czymś*. Użycie form *głowę* lub *głowy*, *język* lub *języki* przy liczbie mnogiej głównego komponentu zależy w tych zwrotach od preferencji i woli użytkownika języka. Przy takim typie zależności w spisie form tworzących paradygmat podawana jest tylko postać podstawowa (hasłowa) komponentu.

Informacja /b/ oznacza, że wartość liczby wskazanego komponentu podrzędnego jest skorelowana z jedną z pozycji otwieranych przez zwrot. Na przykład w formach jednostki *ktoś przechodzi samego siebie* wartość liczby, a także rodzaju komponentu *samego* uzgadniana jest z semantyką i referencją podmiotu (*One przechodzą same siebie*, *Jarek i Marcin przechodzili już samych siebie w tych łgarstwach*). W takich sytuacjach w paradygmacie podawanym w słowniku forma liczbowo-rodzajowa komponentu podrzędnego korelowana jest z komponentem głównym (*przechodził sam siebie*, *przechodziła sama siebie*, *przechodziły same siebie*, *przechodzili samych siebie* itd.). Zdajemy sobie sprawę, że sytuacja jest bardziej skomplikowana: w rozbudowanych frazach podmiotowych wartość liczbowa, a także rodzajowa komponentu nominalnego może uzgadniać się niekoniecznie z samą formą podmiotu, ale z jednym z elementów frazy podmiotowej, por. np. *Większość z tych ludzi przechodziła samych siebie, gdy chodziło o uchylanie się od pracy*. Formy zwrotów, w których komponent czasownikowy jest nieodmienny, np. bezokolicznik, podane są z odmienionymi komponentami zależnymi (np. *przechodzić samego siebie*, *przechodzić samą siebie* itd.)

Wartość liczby (ewentualnie rodzaju) komponentu podrzędnego może też zależeć od innej pozycji otwieranej przez zwrot, tak jak w przykładzie *ktoś pozostawia kogoś / coś samemu sobie*, w którym wartość liczby i rodzaju składnika *samemu* jest uzależniona bezpośrednio od zmiennej „kogoś” (por. *pozostawili ją samej sobie, pozostawili ich samym sobie*). W takim typie zależności, podobnie jak w typie /a/, w wykazie form paradygmatu komponent nominalny podawany jest tylko w l. poj.

Jak widać, stopień wewnętrznych zależności składniowo-fleksyjnych między komponentami zwrotu może być niezwykle skomplikowany, staramy się te zależności zasygnalizować na jednym z poziomów słownikowego opisu. Pominęliśmy natomiast – z oczywistych względów – formy dopełniaczowe jednostek niezawierających komponentu negacyjnego (np. *ktoś czyta grę przeciwnika* vs *ktoś nie czyta gry przeciwnika*) i odwrotnie – formy biernikowe w jednostkach zawierających komponent negacji (np. *Nie mam teraz głowy do tej sprawy* vs *Masz teraz głowę do tej sprawy?*). Zamiana w składni wewnętrznej dopełnienia biernikowego na dopełniaczowe przy negacji dla zwrotów o strukturze V + N_{acc} (i odwrotnie przy strukturze V + nie N_{gen}) jest, jako regularna, elementem ich paradygmatyki (zob. Lewicki 1976 rodz. 4), daje się jednak opisać regułą ogólną, stanowi bowiem powielenie jednej z podstawowych zasad składniowych polszczyzny.

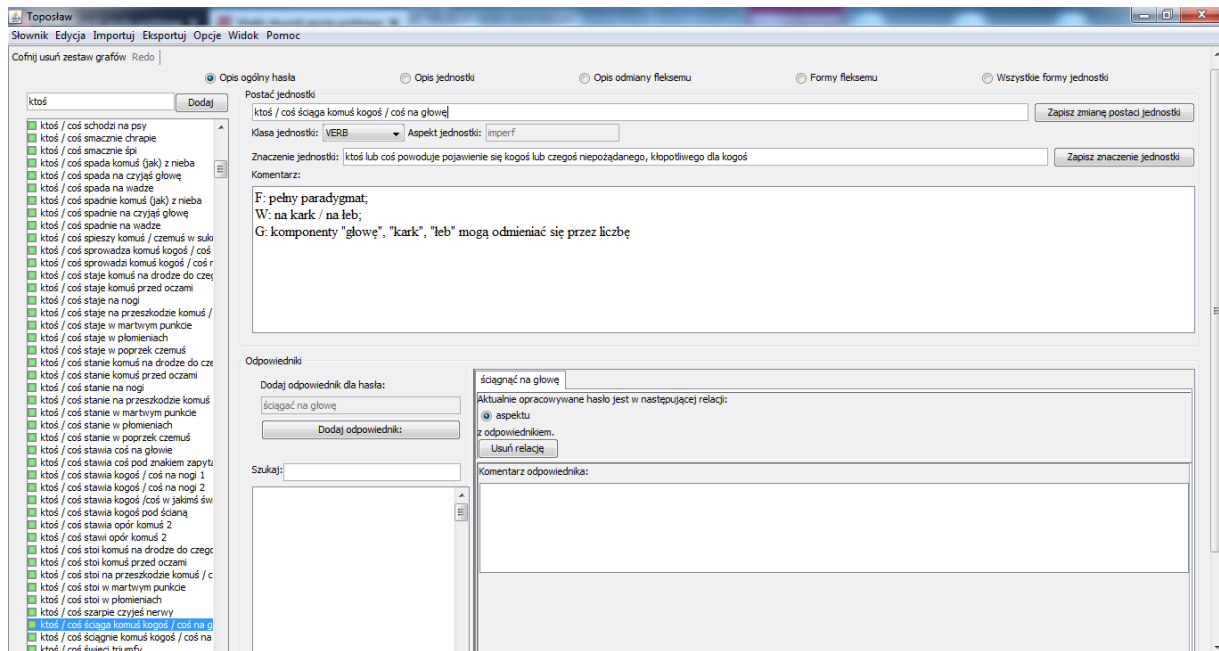
Symbol **N** jest stosowany w komentarzach dla zaznaczenia w paradygmacie form archaicznych lub współcześnie niezalecanych, co sygnalizujemy formułą „w (kategorii X) możliwe również formy dawne / niezalecane”. Zwykle z taką sytuacją mamy do czynienia w formach rozkaznika, choć nie tylko (zob. np. opis jednostek *ktoś weźmie kogoś na plewy; ktoś / coś znajdzie się na czyichś ustach*). Jeśli poszczególne typy form różnią się jedynie frekwencją (mają w słownikach kwalifikator *rzadki*), informacji normatywnej nie podajemy.

Ostatni element komentarzy, oznaczony jako **Np.**, stanowią przykłady użycia. Podawane w opisie niektórych jednostek, mają czytelnikowi ułatwić orientację w kontekstach. Staraliśmy się, by były to przykłady użycia typowych. Przy przykładach podawana jest lokalizacja (typ korpusu, z którego pochodzi przykład, a więc NKJP lub Internet). Jej brak oznacza przykład własny.

3. Budowa słownika

Słownik ma charakter elektroniczny, dostępny jest w postaci pliku do pobrania. Informacje w nim zawarte to zarówno dane, jak i metadane, te ostatnie mogą być interesujące zwłaszcza dla osób zainteresowanych mechanizmami algorytmizacji opisu frazeologizmów. Po uruchomieniu programu ukazuje się lista jednostek. Są one notowane w postaci

trzecioosobowej, a więc z zaznaczeniem pozycji otwieranych przez zwrot. Taka notacja stanowi jedną z możliwości zasygnalizowania wymagań semantyczno-składniowych jednostek. Konkretny frazeologizm można odnaleźć, wyszukując go z listy lub wpisując komponenty w wyszukiwarce.

Po wybraniu zwrotu wyświetla się strona główna, dająca dostęp do pięciu części opisu jednostki. Pierwsza z nich to „Opis ogólny hasła”, który obejmuje: zapis postaci zwrotu, podanie wartości aspektu, ewentualnie znaczenia, komentarze oraz wskazanie członu pary aspektowej. W tej części znajduje się też „Komentarz odpowiednika”, a więc komentarz dotyczący zwrotu tworzącego z opisywanym parę aspektową. Wykorzystywany jest on dla zaznaczenia alternatywnych odpowiedników aspektowych. I tak np. w opisie jednostki *ktoś pocałuje kogoś z dubeltówki* w „komentarzu odpowiednika”, mamy informację „możliwe dwa odpowiedniki aspektowe”, co oznacza, że zwrot wchodzący z opisywanym w relację aspektową, a więc *całować z dubeltówki*, może mieć alternatywny odpowiednik (w tym przypadku: *ucalować z dubeltówki*).

Zakładka „Opis jednostki” zawiera analizę budowy wewnętrznej, a więc opis gramatyczny poszczególnych członów, ze wskazaniem członu głównego („głowy”). Poniżej znajduje się przypisany jednostce zestaw fleksemów, a więc poszczególnych typów form. Na tym poziomie opisu można uzyskać już orientację co do stopnia pełności paradygmatu.

Zestaw fleksemów w postaci do wygenerowania pojawia się po wejściu w zakładkę „Formy fleksemu”. Wybierając określony fleksem i uruchamiając polecenie ‘generuj’, otrzymujemy zestaw form wraz z ich morfologiczną charakterystyką (otagowanych). W tej części słownika paradygmat podawany jest zatem z poziomu poszczególnych kategorii czasu i trybu dla form osobowych oraz bezpośrednio z poziomu form w przypadku nieosobowych, a także w przypadku zwrotów odpowiadających funkcjonalnie czasownikom niewłaściwym i predykatywow. Cały paradygmat ukazuje się po wejściu w zakładkę „Wszystkie formy jednostki”. Jego formy są generowane z pominięciem pozycji otwartych. Zakładka „Opis odmiany fleksemu” to zestaw metadanych.

Literatura cytowana

- Bańko M., 2002, Wykłady z polskiej fleksji, Warszawa.
- Bąba S., 1997, Z fleksji polskich frazeologizmów. Cz. II: Uwagi o odmianie fraz, /w:/ Z polszczyzny historycznej i współczesnej, red. T. Ampel, Rzeszów, s. 153–162.
- Bąba, 1998a, Uwagi o odmianie polskich zwrotów przez czasy, Poznańskie Spotkania Językoznawcze, t. III, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań, s. 7–14.
- Bogusławski A., 1976, O zasadach rejestracji jednostek języka, Poradnik Językowy 8, s. 356-364.
- Bogusławski A., 1987, Obiekty leksykograficzne a jednostki języka, /w:/ Studia z polskiej leksykografii współczesnej, t. II, red. Z. Saloni, Białystok, s. 13-34.
- Bogusławski A., 1989, Uwagi o pracy nad frazeologią /w:/ Studia z polskiej leksykografii współczesnej, t. III, red. Z. Saloni, Białystok, s. 13-30.
- Bogusławski A., Garnysz-Kozłowska T., 1979, Addenda do frazeologii polskiej. Zeszyt wstępny, Edmonton.
- Bogusławski A., Wawrzyńczyk J., 1993, Polszczyzna jaką znamy. Nowa sonda słownikowa, Warszawa.
- Bogusławski A., Danielewiczowa M., 2005, Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III, Warszawa.
- Grochowski M., 1982, Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia Synchroniczne, Toruń.
- Kosek I., 2013, Paradygmaty zwrotów frazeologicznych – problemy opisu leksykograficznego, /w:/ Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Między teorią a

praktyką leksykograficzną, pod red. G. Dziamskiej-Lenart i J. Liberka, Poznań 2013, s. 51-61.

Kosek I., 2017, *Pełny czy defektywny? O ustalaniu paradygmatów związków frazeologicznych*, *Prace Filologiczne LXXI*, s. 201-213.

Kosek I., Przybyszewski S., Czerepowicka M., 2017, *Realizacja pozycji podmiotu otwieranej przez zwrot frazeologiczny a jego paradygmat (na wybranych przykładach)*, *Prace Językoznawcze XIX/3*, 2017, s. 113-122.

Kosek I., Przybyszewski S., Czerepowicka M. (w druku), *Źródła w tworzeniu elektronicznego słownika paradygmatów frazeologizmów werbalnych*, *Biuletyn PTJ*.

Laskowski R., 1998, *Semantyka trybu rozkazującego*, *Polonica XIX*, s. 5-29.

Lewicki A. M., 1976, *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice.

Lewicki A. M., 1984, *Wskaźniki utrwalenia jednostki słownikowej, /w:/ Słownictwo w opisie języka*, red. K. Polański, Katowice, s. 42-555, przedruk /w:/ A. M. Lewicki, *Studia z teorii frazeologii*, Łask 2003, s. 184-194.

Lewicki A. M., 1986a, *Składnia związków frazeologicznych*, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XL*, s. 75-82.

Lewicki A. M., 1986b, *Słownik a gramatyka w leksykograficznym opisie związków frazeologicznych, /w:/ Typy opisów gramatycznych języka. Materiały polsko-czeskiej sesji naukowej. Jabłonna 15-17 XI 1983*, red. M. Basaj, Wrocław, s. 157-170; przedruk /w:/ A. M. Lewicki, *Studia z teorii frazeologii*, Łask 2003, s. 168-183.

Lewicki A. M., Pajdzińska A., Rejakowa B. 1987: *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne*, Warszawa.

Przybyszewski S., 2015, *Some problems with the description of paradigms of Polish multi-word units, /w:/ Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)*, b. 18, red. E. Gutierrez Rubio, M. Falkowska, E. Kislova, M. Stępień, Wiesbaden, s. 213-223.

Saloni Z., 2000, *Wstęp do koniugacji polskiej*, Olsztyn.

Saloni Z., 2012, *Podstawy teoretyczne „Słownika gramatycznego języka polskiego”*, Warszawa, online:

<http://sgjp.pl/static/pdf/Wst%C4%99p%20do%20II%20wydania%20SGJP.pdf?1458313456>

Słowniki i korpusy

ISJP – Bańko M, red., 2000, *Inny słownik języka polskiego, I–II*. – Warszawa: PWN.

- NKJP – Przepiórkowski, A., Bańko M., Górski R. L., Lewandowska-Tomaszczyk B., red.,
Narodowy Korpus Języka Polskiego, Warszawa: PWN; <http://www.nkjp.pl>
- PSF – Bąba S., Liberek J., Dziamska-Lenart G., red., 2001, Podręczny słownik frazeologiczny
języka polskiego, Warszawa: PWN.
- SFJP – Skorupka S., 1985, Słownik frazeologiczny języka polskiego, Warszawa: Wiedza
Powszechna, wydanie IV.
- SFWP – Bąba S., Liberek J., red., 2001, Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny,
Warszawa: PWN.
- SGJP – Saloni Z., Woliński M., Wołosz R., Gruszczyński W., Skowrońska D., red., 2015,
Słownik gramatyczny języka polskiego, Wyd. III on-line, <http://sgjp.pl>
- SWJP – Dunaj B., red., 1996, Słownik współczesnego języka polskiego, Warszawa:
Wydawnictwo Wilga.
- USJP – Dubisz S., red., 2003, Uniwersalny słownik języka polskiego, I–IV, Warszawa: PWN.
- WSF – Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A., red., 2005, Wielki słownik frazeologiczny z
przysłowiami, Warszawa: PWN.
- WSFJP – Müldner-Nieckowski P., 2003, Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego,
Warszawa: Świat Książki.
- WSJP – Żmigrodzki P., red. nauk., Wielki słownik języka polskiego, <http://www.wsjp.pl>